

REFERÁTY

PRAMENY K HOSPODÁŘSKÝM DĚJINÁM BULHARSKA V DOBĚ ROZKLADU TURECKÉHO FEUDALISMU

(*Nová díla akademika N. V. Michova*)

Od svého podrobení osmanskými Turky koncem 14. stol. až do svého osvobození za války rusko-turecké 1877—1878 bulharské země žily za tureckého feudalismu a s ním prožívaly i jeho jednotlivé vývojové fáze. Poslední období tureckého feudalismu, období plného rozkladu feudálního řádu a zárodků kapitalistického vývoje, vymezuje se časově v bulharském prostředí dobou od konce 18. stol. do osvobození, tedy z největší části 19. stoletím; končí vyvrcholením buržoasně demokratické revoluce a likvidací tureckého feudalismu.¹ V této stati si všimneme cizích — hlavně německých a francouzských — pramenů k hospodářským poměrům v Bulharsku v 19. stol. až do osvobození. Je ovšem pochopitelné, že se tyto prameny nutně dotýkají i ostatního území někdejší osmanské říše, jejíž součástí bylo Bulharsko po několik století.

K rozkladu tureckého feudalismu vedle vnějších příčin, jako byly postupující proces kapitalistického vývoje západní Evropy, politicko-mocenský rozmach centralisovaných států evropských, neblahý vliv kapitulací, zavlečení Turecka do spleti mezinárodního světového obchodu a nešťastné války, přispěly především předpoklady vnitřní, vlastní podmínky domácího sociálně hospodářského a politického vývoje. Růst kapitalistických prvků v říši osmanské (peněžní hospodářství), nákladné války, úpadek turecké vojenské moci, krise státních financí, zesílené vykořisťování selského obyvatelstva, bezohledné hledání nových peněžních prostředků se strany státu i feudálů, vnitřní krise v samém vojensko feudálním systému tureckém, vnitřní nepokoje, vedoucí až k separatistickým pokusům a vyvolávající těžké poruchy a nejistotu v hospodářském životě, reformní snahy sultánů, to vše nevyhnutelně prohlubovalo rozporny a zvyšovalo krizi osmansko-turecké feudální společnosti a státu.

Rozkladný proces tureckého feudálního řádu v souvislosti s rozvojem kapitalistických prvků v zemi a s rozšiřováním obchodních styků jak uvnitř říše, tak i za hranicemi přivodil v uklidněných poměrech domácích značné oživení hospodářského života, zejména v první pol. 19. stol. V bulharském prostředí se to projevilo skutečným rozvojem materiálních výrobních sil a pozoruhodným rozkvětem řemesl a obchodu. Řemeslnictvo, organisované ve zvláštních ceších, t. zv. esnafech (ovšem s vnitřními tříd-

ními rozpory), při značné ruční technice a za široké dělby práce začíná hromadně vyrábět nejen už pro domácí spotřebu, ale i pro rozsáhlý trh turecký i zahraniční. Rozvíjí se čilý domácí průmysl. V pol. 19. stol. vznikají už i v Bulharsku první textilní závody, vyrábějící zejména pro potřeby reformované turecké armády.

V souvislosti s rozvojem řemeslné výroby, s rostoucí spotřebou a poptávkou upevňoval se a rozšiřoval i vnitřní obchod. Vznikající obchodní kapitál se osamostatňoval, ale účastnil se dále výroby. Místní trh se již zapojoval na široká říšská a zahraniční tržiště. Živé obchodní styky s cizinou a rostoucí význam místních »veletrhů«, panajirů, velmi přispívaly k bohatnutí podnikavých bulharských obchodníků. Postupující rozvoj kapitalistických prvků (ve formě lichvářského a obchodního kapitálu) musil nezbytně podkopávat hroučící se už základy tureckého feudálního systému. Stále však ještě trvala různá feudální omezení a cechovní zábrany, které silně překážely rozvoji městského hospodářství. Nelze však ještě dobře mluvit o procesu prvotního hromadění kapitálu, nevytváří se ještě moderní buržoasie a proletariát. Tomu byl právě na překážku celý turecký feudální řád.

Hluboký přelom v sociálně hospodářském vývoji osmanské říše způsobila krymská válka a její hospodářské a politické důsledky. S vítězstvím západních mocností triumfoval zároveň i bouřlivě se rozvíjející západoevropský kapitalismus bojující o zahraniční trhy, v našem případě o rozsáhlá tržiště balkánsko-levantská. Důležitým přímým následkem vítězství Francie a Anglie v krymské válce bylo zvýšené pronikání anglického a francouzského kapitálu do oblasti turecké, jakož i zvětšený, ba do jisté míry privilegovaný dovoz levnějšího zboží západního na turecké trhy. Odtud byly tak vytlačovány řemeslné a manufakturní výrobky domácího původu, které nebyly s to soutěžit s cizím zbožím především svou lácí. Tento vývoj se odrazil neblaze v bulharském hospodářském životě: vedl k úpadku domácí řemeslné výroby, která zaujímalá do té doby v Turecku významné postavení. Velká část bulharského řemeslnictva byla tak odsouzena k postupné proletarisaci. Utrpěl i maloobchod zabývající se prodejem zboží místní výroby. Jen bohatším vrstvám obchodním a průmyslovým se podařilo přenést se bez pohromy přes vzniklou krizi a brzy se přizpůsobit změněným hospodářským podmínkám. Zámožnější řemeslníci se pokusili o modernisaci výroby a vytvářeli tak předpoklady tovární produkce, zatím co si podnikaví obchodníci obratně zajistili značný podíl na vývozním a zčásti i dovozním obchodu tureckém.

Těžká finanční situace osmanské říše, zaviněná především nákladnou válkou, vedla k řadě násilných vládních opatření, zejména v oboru daňovém (nové daně, nahrazování naturálních dávek daní peněžní, překupnictví daní), která citelně dolehla na selské obyvatelstvo a hospodářsky je ničila, Půda zůstávala nadále v rukou bohatých tureckých i bulharských statkářů. I vesnice se začala proletarisovat.

Všechny tyto přesuny v hospodářském vývoji, k nimž došlo v Bulharsku po krymské válce, přivodily i hluboké změny v sociálně třídním rozvrstvení bulharské společnosti, které se projevíly jak v městě, tak i na venkově výraznější sociální diferenciací a výraznější polarisací sociálních sil. V tomto sociálně politickém ovzduší krystalovala se ideologie národně revolučního demokratického hnutí a dovedla bulharský národ k úspěšné

buržoasně demokratické revoluci a s ruskou vojenskou pomocí k národnímu osvobození.²

V turecko-balkánském prostředí se tedy odehrával od konce 18. stol. složitý hospodářský, sociální i politický proces, podmíněný jak vnitřním vývojem, tak i vnějšími silami a charakterisovaný rozkladem tureckého feudalismu a rozvojem kapitalistických prvků. Tento proces je bohatě doložen hojným konkrétním pramenným materiálem, nashromážděným v znamenitých pracích známého bulharského bibliografa, akad. N. V. Michova. A o tomto poučném materiálu pojednáme dále.

O bulharských dějinách v období rozkladu tureckého feudalismu, jež se zhruba kryje s dobou bulharského národního obrození, existuje hojná domácí literatura. Nechybějí ani četné domácí prameny k tomuto období.³ Jak v samých pramenech, tak ovšem i v literatuře na nich založené, najdeme poměrně dosti zpráv o hospodářských poměrech v bulharských zemích v 19. stol., zejména pak v regionalistických publikacích, v různých »dějinách« bulharských měst a obcí, v nichž je zpravidla zachycen místní archivní materiál.⁴ Hodně zajímavých údajů lze načerpat také z cestopisných záznamů různých cizinců, kteří procházeli bulharským územím nebo se na něm v uvedeném období zdržovali.⁵ Je přirozené, že se nelze obejít ani bez pramenů a literatury vztahujících se na říši osmanskou vůbec, do níž bylo bulharské území po staletí začleněno.⁶ Tímto výčtem se ovšem pramenný materiál k hospodářským dějinám bulharským v 19. stol. ani zdaleka nevyčerpává. Stačí jen prolistovat výborná pramenná díla vzpomínutého již akademika Michova, abychom se přesvědčili, jaké množství vzácného historického materiálu k těmto dějinám obsahují soudobé zprávy, relace, dopisy, memoáry, statistické tabulky, jakož i speciální studie, roztroušené po nejrůznějších cizojazyčných časopisech a publikacích, badatelům neznámých, těžko přístupných anebo vůbec nedosažitelných.

Měli jsme již možnost seznámit se před časem s některými stěžejními pracemi akad. Michova.⁷ Jsou to práce, bez nichž se žádný badatel o bulharských dějinách neobejde. Ale nejen to, jsou nepostradatelné pro každého, kdo se obírá dějinami jihovýchodní Evropy a Blízkého Východu vůbec. A tentýž neúnavný, plodný a úspěšný bulharský učenec předkládá historické veřejnosti další svazky pramenů k hospodářským dějinám Bulharska a Turecka v 19. stol., plod to několikaletého pilného výzkumu v četných zahraničních knihovnách, a další svazky s bohatým pramenným materiálem ještě připravuje. Účelem tohoto článku je nejen obeznámit naše čtenáře s těmito nadmíru hodnotnými publikacemi, jejichž materiál — zdůrazňuji — není omezen jen na Bulharsko, ale upozornit i na skvělou pracovní a ediční metodu Michovovu, která činí z jeho prací naprosto spolehlivého průvodce obšírnou cizojazyčnou literaturou a která nás seznamuje zcela bezpečně s příslušným pramenným materiálem.

Podáváme zde rozbor těchto Michovových prací:

Contribution à l'histoire du commerce bulgare. (Documents officiels et rapports consulaires.) I. Rapports consulaires belges. Sofia, 1941, 8°, XII, 162 p.

Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. (Officielle Dokumente und Konsularberichte.) II. Österreichische Konsularberichte. I. Bd, Sofia, 1943, 8°, VII, 461 p.

Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. III. Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents. Svichtov, 1950, 8°, VI, 813 p.

Uvedené spisy vyšly jako 1., 2. a 4. svazek Knihovny hospodářských dějin, založené při Vysoké škole hospodářské a sociální ve Svištově. Všechny tři svazky se vyznačují tím, že přinášejí v podobě původních textů in extenso pramenný materiál k hospodářským dějinám bulharským a tureckým. Jako tomu bylo při dřívějších pracích Michovových, tak také i zde nutno vyzdvihnout skutečnost, že žádná publikace ani připojený text nejsou autorem citovány z druhé ruky; Michov zůstává věren své osvědčené zásadě jít přímo k pramenům. A právě pocit naprosté spolehlivosti, jak již bylo podotknuto, zpříjemňuje práci s Michovovými spisy.

V úvodě k I. svazku svých »Příspěvků« (str. IX) akad. Michov takto zdůrazňuje význam badání o dějinách obchodu, k nimž se jal již za svého dlouholetého bibliografického výzkumu sbírat bohatý a dosud nevyužitý tištěný materiál: »Le commerce d'un peuple — la Bulgarie ne fait pas exception à cette règle — est le centre autour duquel gravite et auquel s'adapte toute la vie économique, sociale et politique d'un pays. Il influence et oriente les relations extérieures des nations ainsi que les rapports entre les différentes classes d'une seule et même nation.

La science historique contemporaine cherche le sens et l'explication de la conformité à la loi du développement d'un peuple déterminé dans son passé économique: le point d'appui d'Archimède pour les études historiques n'est plus recherché dans le domaine politique, mais sur le plan social et économique. A cette conclusion précieuse et lourde de conséquences ont abouti et la philosophie et la méthodologie de la nouvelle science historique.« Není bez zajímavosti, že se tak akad. Michov vyjadřuje koncem r. 1940 v době monarchisticko-fašistického režimu a v předvečer nacistické vojenské »spolupráce« v Bulharsku.

Od r. 1940 akad. Michov publikuje nashromážděný pramenný materiál k dějinám bulharského (i tureckého) obchodu. Tento materiál počal však sbírat již od r. 1915 za svého současného badání bibliograficko-statistického. Věděl, že tato oblast bulharské minulosti je velmi málo prozkoumána. Zjistil také, že existuje naprostý nedostatek konkrétního materiálu, vhodného pro úspěšné studium v uvedeném oboru. A kde bylo možno dopídit se potřebných údajů, když v osmanské říši nebyla úředně zaznamenávána obchodní statistika? Michov se s úspěchem obrací k relacím cizích konsulů a obchodních agentů působících na tureckém území. Poznává: »En raison de l'absence de statistiques commerciales officielles dans l'Empire turc, les documents fondamentaux pour l'étude du commerce dans les régions bulgares avant la libération de la Bulgarie nous font défaut. A la science bulgare manque cette source essentielle de matériaux que des pays à vieille culture ont accumulés méthodiquement pendant des années. C'est là une lacune qui ne pourra jamais être comblée. Tout apport de documents concrets sur cette période de notre histoire acquiert pour cette raison une valeur et une importance particulières. Nous devons de la reconnaissance à ces étrangers, consuls et agents commerciaux qui, dans des circonstances difficiles de l'époque d'alors, ont fait des efforts méritoires pour recueillir et exposer dans leurs rapports les données de la vie commerciale de la Bulgarie« (ibid., str. XI).

A vskutku: tři dosud vydané svazky -- vydání dalších se připravuje -- plně ospravedlňují dalekosáhlý výzkumný počín Michovův a bohatě odměňují jeho trpělivé badatelské úsilí. Podařilo se mu vypátrat, nashírat, utřídit a přinést do Bulharska dokumentární materiál, který velmi usnadní práci domácích i cizích badatelů.

Všimneme si nyní blíže jednotlivých svazků a seznámíme se aspoň povšechně s materiálem v nich uloženým. Michov soustředil svůj zájem hlavně na konsulské relace (*rapports consulaires, Konsularberichte*) o hospodářských poměrech v osmanské říši, především pak na zprávy o poměrech na území bulharském. Vedle těchto diplomatických relací připojil autor ještě mnohé jiné zprávy úřední i anonymní, zprávy krátké, ale někdy i celé studie, pocházející zpravidla z poměrně dobře informovaných míst.

V prvním svazku *Přispěvků* akad. Michov uveřejnil hlášení belgických konsulů ve Varně (v dnešním Stalínu) a v Ruse a generálního konsula v Sofii. Dokumenty se omezují hlavně na severní Bulharsko a na poměrně krátký úsek časový v l. 1858—1880. Varnenský konsul si všímá především podmínek dovozních a vývozních, jak se vytvářely v jeho sídelním černo- mořském přístavě, pozoruje různé vlivy, které působily -- ať už příznivě, ať nepříznivě -- na hospodářskou situaci v jeho oblasti (na př. ohlas finanční a obchodní krise evropské a americké, imigrace krymských Tatarů, konkurence jiných přístavů černo- mořských a j.), uvažuje o možnostech přímých obchodních styků Belgie s Varnou a s jejím zázemím, podává příslušné údaje o plavebním ruchu v přístavě a sleduje hospodářské účinky nově zbudované železniční trati Varna--Ruse a jejího provozu. Podle těchto hlášení lze si učinit jakousi představu o obchodních a země- dělských poměrech v severovýchodním Bulharsku v době krymské války až do osvobození Bulharska.

Raporty rusenského konsula, omezené na léta 60. a 70., jsou poněkud jiného rázu než hlášení jeho varnenského kolegy. Obírají se poměry v bulharském Podunají a studují je s hlediska obchodních zájmů belgických. Konsul prozrazuje zřejmě ducha obchodně kapitalistického. Stále poukazuje na to, co by se dalo vydělat, jak by bylo lze výhodně umístit kapitál a pod. Jeho zprávy názorně ukazují, jaké možnosti se naskytovaly cizímu dravému kapitálu k exploitaci země a obyvatelstva, třebaže to zároveň vedlo i k zvýšení jeho životní úrovně.

Hlášení generálního konsula se sídlem v Sofii o hospodářských poměrech ve Východní Růmelii a v Bulharsku k r. 1880 jsou už znamenitými studiemi, v nichž je podrobně a po všech stránkách rozebrán hospodářský stav té nebo oné oblasti (výroba, spotřeba, doprava, nerostné bohatství, popis hlavních městských a výrobních středisek a j.), při čemž nejsou opominuty ani zajímavé údaje o místním obyvatelstvu, ba ani ne o podnebí nebo topografii. Michov při této příležitosti rovněž upozorňuje, že belgický generální konsul v Sofii (Janssen) podal podobná hlášení o hospodářských poměrech v Makedonii, v Řecku, v Archipelu, v Anatolii, na Cypru, v Syrii a v Palestině (byl totiž pověřen zvláštní misí v Levantě).

Druhý svazek *Přispěvků* obsahuje početnější sbírku pramenů k dějinám bulharského obchodu. Materiál je mnohem rozmanitější, všestrannější, časově i místně rozlehlejší, také jeho informační zdroje jsou rozmanitější. Především jde o prameny rakouské, jejichž autoři jsou většinou neznámí,

pokud není výslovně podotknuto, že zprávy pocházejí od rakouských konsulů, vicekonsulů nebo konsulárních činovníků, působících v evropském Turecku. Převážnou část těchto dokumentů akad. Michov vyňal z rakouských periodických časopisů *Journal des Österreichischen Lloyd a Austria* z let 40. a z počátku 50. let minulého století. Ovšem je tam i několik textů starších, z nichž nejvýznamnější je datován z 2. pol. 18. stol. Materiál v tomto svazku sahá do počátku krymské války; v druhém díle, který právě vyšel, je doveden až do osvobození Bulharska.⁸

Kdežto se belgické zprávy, vyjma relace Janssenovy, vztahovaly jen na severovýchodní území bulharské a nejbližší okolí, rakouské prameny se dotýkají celého evropského Turecka s častými odkazy ještě na širší oblast. Jejich význam je tudíž mnohem dalekosáhlejší. Jednotlivé texty mají také nestejný rozsah — od několika řádků až po výňatky dvacetistránkové, čtyřicetistránkové, ba poslední stať v tomto svazku, pojednávající o Bulharsku, má dokonce 60 stran.

Pokud jde o vlastní obsah otištěných úryvků nebo i celých článků, je přirozené, že je ve shodě s účelem knihy nejvíce místa věnováno hospodářským poměrům na území bulharském, především poměrům obchodním. Tak najdeme tam velké množství zajímavých údajů o různých stránkách čilého obchodního a dopravního ruchu v jednotlivých bulharských oblastech i městech a přístavech. (zejména v Sofii, v Plovdivu, v Ruse, ve Varně, v Burgasu, v Silistře, ve Vidinu a j.). Avšak materiál nebylo lze omezit jen na Bulharsko, které ostatně v té době (první pol. 19. stol.) bylo součástí turecké državy v Evropě a bylo rozděleno do několika správních okrsků, přesahujících dnešní hranice bulharského státu. Proto lépe mluvit o materiálu k hospodářským dějinám evropského Turecka.

Předmětem zvláštní pozornosti rakouských zpravodajů byly obchodní podmínky a možnosti v oblasti dolního Podunají a obchodní provoz v dolnodunajských přístavech. Tu se tedy proplétají zprávy o hospodářské situaci v Bulharsku a v zemích rumunských. Jinou takovou oblastí byla Makedonie s velmi rušným přístavem soluňským.

Pokud jde o některé speciální otázky, mnohé texty *Příspěvků* informují o obchodě se železem a s obilím v dolním Podunají, mluví o vývoji německého obchodu v podunajské oblasti, o německé kolonizaci v Sedmihradsku, o bulharských panajirech, o růžových kulturách na Balkáně a j. Některé zprávy obsahují i poučné retrospektivní úvahy o vývoji obchodních poměrů na Dunaji a v Orientě. Sedmihradský obchod je na př. sledován od r. 972 do r. 1845. V souvislosti s uvedenými otázkami jsou připojeny i texty o dopravě, o poštovní službě, o celních ustanoveních a o mincovnictví v Turecku, zejména v Čařihradě.

Velmi hodnotné jsou rozsáhlé souhrnné konsulární relace o obchodním a plavebním ruchu v dolním Podunají v letech 1847—1849, o hospodářské situaci Bulharska na počátku krymské války (země, obyvatelstvo, daňový systém, zemědělství, chov dobytka, lov, průmysl a živnosti, obchod), o všechných hospodářských poměrech v ejaletu nišském (zahrnoval velkou část Bulharska a prostíral se až do Albánie) a pod. Mnohé zprávy jsou provázeny důležitým statistickým materiálem. Nutno také připomenout, že na okrajích vlastních hlášení o obchodních poměrech v té nebo oné oblasti je v textech roztroušeno mnoho zajímavých podrobností z tureckého života na Balkáně v 1. pol. 19. stol. (do krymské války). Texty poskytují také

hojná data o francouzském obchodě s Tureckem, vedeném v době Napoleonově přes Illyrii. Vzpomeňme třeba i takové poučné »Zprávy o obchodě v Soluni, adresované rakouskému ministrovi r. 1776«.

Pramenný materiál *Příspěvků* byl zčásti vybrán z obsáhlejších statí. Michovova práce je proto jakousi bibliografií, která má ovšem větší dosah, než je patrné z uvedených textů: zaznamenané statí — soudíc podle jejich názvů — pojednávají o obchodních, plavebních a vůbec všestranných hospodářských poměrech v širých končinách někdejší říše osmanské a v jejím sousedství, tedy asi v oblasti podunajské, balkánské, černomořské a levantské, kam směřovaly a kde se také střetaly obchodní zájmy evropských mocností. Je to výborný pramenný materiál k ekonomice t. zv. východní otázky v 19. stol.

Třetí *Příspěvek* akad. Michova představuje tlustý svazek o 800 stránkách. Jak sám titul knihy naznačuje, je to příspěvek k dějinám obchodu Turecka a Bulharska, složený z francouzských konsulárních relací a různých jiných úředních i neúředních dokumentů. »Je zbytečné zdůrazňovat zde vědecký význam tohoto nového svazku a vyzdvihovat, do jaké míry je nezbytný pro každou vědeckou práci v oboru hospodářských dějin Bulharska« — píše úvodem k dílu rektor vysoké školy hospodářské a sociální ve Svištově, D. Barov. Ostatně z předchozích »belgických« a »rakouských« *Příspěvků* bylo lze dostatečně se přesvědčit o hodnotě materiálu, jež nám akad. Michov s pečlivostí jemu vlastní předkládá a ještě hodlá předložit. A letmý rozbor materiálu, obsaženého v třetím svazku, nám to znovu potvrdí.

Kdežto oba předchozí *Příspěvky* soustřeďovaly prameny hlavně k dějinám bulharského obchodu, třetí svazek rozšiřuje pozorovací základnu na celou říši osmanskou, což věci jen prospívá. Materiál o Bulharsku je tak podáván v souvislosti s hospodářským vývojem celého Turecka, takže poměry v Bulharsku lépe vynikají na širokém pozadí tureckém. Pramenný materiál je téměř vesměs původu francouzského a vztahuje se na období jednoho století — zhruba tak asi od francouzské revoluce do osvobození Bulharska — s několika texty z předchozí i pozdější doby (1759—1884), jinými slovy: na dobu rozkladu tureckého feudalismu a bulharského obrození. To ovšem ještě neznamená, že tam nenajdeme starší retrospektivní materiál. Je tu na př. pretištěn i latinský text smlouvy mezi Janovany a knížetem Ivankem z Dobrudže z r. 1387, komentovaný francouzským orientalistou Silvestrem de Sacy (1824); najdeme tam (str. 254—280) i větší přehlednou studii Alex. Bonneau o dějinách obchodních styků v oblasti černomořské od starověku až do 19. stol. se zvláštním zřetelem na ruskou politiku v těchto končinách (stať vyšla za krymské války). I jinak je výklad nezřídka doprovázen příležitostnými retrospektivními poznámkami (na př. při líčení obchodních styků Marseille s Levantou).

Akad. Michov čerpal svůj bohatý materiál z různých francouzských periodických časopisů, jako na př. z *Annales du commerce extérieur* (odtud převážně), z *Archives du Commerce*, ze *Journal de Commerce* (Brusel), z tureckých ročenek (*Almanach, Annuaire*), z různých *Mémoires, Traités sur le commerce* a pod. Zprávy samy pocházejí ponejvíce od francouzských konsulů a obchodníků v Levantě (z Cařihradu, ze Soluně, z Ruse, ze Smyrny a j.) a od řady jiných osobností, které podnikly studijní cesty do Turecka. Jak se zdá, zpravodajové byli zpravidla dobře informováni;

při tom je nutno si uvědomit, že si informace a statistická data nebo aspoň odhadní čísla museli shánět a opatřovat rozmanitým způsobem, jak to činili i belgičtí a rakouští konsulové. Turecká vláda totiž neuvěřejňovala statistiku zahraničního obchodu.

A nyní si blíže všimněme uveřejněného materiálu. Vcelku lze říci, že se týká výrobních, obchodních a dopravních poměrů v oblasti někdejší říše osmanské, prostírající se na třech kontinentech. Hlášení a úvahy o tamní hospodářské situaci a jejím vývoji jsou velmi často podloženy statistickými údaji.

Výrobní poměry v Turecku a v Bulharsku. Různorodé a z rozmanitých informačních zdrojů pocházející zprávy dovolují nám seznámit se s výrobními podmínkami v zemědělství a v řemeslné i průmyslové výrobě, zejména na Balkáně. Dovídáme se o výrobě rozmanitého zboží (zemědělských produktů, bavlny, růžového oleje, zbraní, tabáku a j.), dokonce i o způsobu výroby (na př. růžového oleje), o jakosti a ceně výrobků, o možnostech jejich prodeje jak na domácích, tak i zahraničních trzích. Jsou uváděna i výrobní střediska s poukazem na podíl národnostního živilu v různých odvětvích výroby. Zjišťují se předpoklady, jakož i následky při zavádění některé výroby, poskytují se data o nerostném a lesním bohatství a pod. Zprávy obsahují zároveň nezdůrazněné mnohé zajímavé podrobnosti, o nichž jiné prameny nemluví (o pracovitosti, schopnostech a životních podmínkách obyvatelstva v městě i na venkově a pod.).

Obchodní ruch v oblasti balkánsko-levantské. Výrobní poměry, přebytky a nedostatky výroby mají vliv ovšem i na obchodní styk, na provoz, na výměnu zboží. Rozsáhlé a průmyslově zaostalé území turecké říše poskytovalo vhodná odbytíště pro průmyslové výrobky pokročilejších států evropských, které se také brzy snažily navázat obchodní styky s Tureckem. Přední místo zde zaujímal Francie, která už v 16. stol. sjednala první kapitulace s říší sultánovou a získala tak značný náskok před ostatními mocnostmi. Akad. Michov nashromáždil ve svém díle početný materiál o vývoji, povaze a hodnotě obchodních styků Francie, Anglie, Ruska, Španělska, Holandska, německé říše, Toskánska, Neapolska, Benátek, republiky Dubrovnické, zemí skandinávských, Polska a Pruska s říší osmanskou — s Levantou, Černomořím, Podunajím a Balkánem. Hojným statistickým materiálem je názorně ilustrován tento čilý obchodní ruch, pozorovaný především v důležitých tureckých přístavech, jako byly Cařihrad, Soluň, Smyrna, Varna, Küstendže (Constanța) a různé jiné levantské přístavy (Echeltes du Levant). Pravidelně byl statisticky zachycován obchod francouzsko-turecký, o němž je ostatně v knize nejvíce údajů (jak o obchodu dovozním, tak i vývozním). Najdeme tam na př. celou studii o vývoji obchodních styků francouzsko-tureckých z let 1840—1860 (p. 454 až 488). Francouzští pozorovatelé věnují náležitou pozornost zejména konkurenci anglické. Zajímavé jsou poznámky z r. 1759 o obchodních zájmech Francie v Levantě v souvislosti se soutěží anglickou a holandskou (str. 1 až 15). Podrobně je sledován obchodní styk Marseille s Levantou (viz na př. str. 94—118 a j.). Místy nalézáme i obchodně politické postřehy zpravodajů (na př. str. 41 a n.).

Hojně a obsáhlé jsou údaje o vývozním a dovozním zboží i s označením jeho proveniencí. Tak se mezi jiným můžeme dočíst, že se v Soluni v čtyřicátých letech minulého století prodávaly skleněné výrobky českého pů-

vodu (str. 156), že se do Turecka vyváželo české sklo (str. 195), že české skleněné zboží a křišťál silně konkurovaly s francouzskými výrobky («nos fabriques trouvent en Turquie une concurrence redoutable pour les articles fins dans les verreries et cristaux de Bohème et d'Angleterre», píše v pol. 19. stol. francouzský generální konsul ve Smyrně, str. 13). Jinou zprávu o českých výrobcích na bulharském trhu máme z Ruse z r. 1884: téměř všechny dodávané fezy pocházejí z českých továren, hudební nástroje z Hradce Králové, skleněné zboží zpravidla z Čech (str. 752—754).

Zajímavé a poučné podrobnosti získáváme tu o tureckých panajirech (foires): kde se konají (proslulé byly na př. trhy v Medjidii v Dobrudži, v Uzundžovo, východně od Plovdivu, a j.), jaký mají průběh a význam, jaká je na nich účast cizinců atd. Mluví se také o obchodních sezonách, o způsobu obchodování a o obchodu transitním.

V souvislosti s obchodním ruchem se zde pojednává o dopravních poměrech: o suchozemských, mořských a říčních cestách a tratích, o podmínkách navigačních, o námořních společnostech (o rakouském Lloydu, o francouzských Messageries maritimes a j.), o tom, jak nové dopravní cesty mění význam obchodních středisek a pod.

Často jsou dále dotčeny poměry celní, mincovní (druhy a kurs platidel v oběhu) a drahotní, najdou se i zmínky o měřácích a váhách (metrický systém byl zaveden v Turecku až 1870), zaznamenány jsou též poměry v bankovníctví, ba i podmínky bezpečnostní a j.

Řada textů věnuje pozornost hospodářské situaci na území bulharském. Dočítáme se o poměrech v bulharských městech okupovaných ruským vojskem r. 1829 (str. 75—82), o zemědělství a obchodu na černomořském pobřeží, najdeme mnohé zeměpisné, statistické a obchodní údaje o Bulharsku na počátku padesátých let 19. století, zaujme nás podrobný popis některých podbalkánských okresů (Sliven, Stará Zagora, Kazanlák) z doby o něco pozdější, s poznámkami o populaci, o historii, o společnosti a pod. (str. 336—384). Poučný je výklad francouzského konsula z Ruse o situaci v provincii dunajské z doby krátce před osvobozením (str. 678 až 701). O zemědělství, o zemědělské výrobě a obchodních podmínkách z prvních let osvobozeného Bulharska informuje konsulská relace z r. 1884. Četné podrobnosti z různých odvětví hospodářského života v bulharském prostředí jsou ovšem roztroušeny téměř po všech textech *Příspěvků*.

Je pochopitelné, že uveřejněný materiál obsahuje také hojně údajů z toponymie, (viz rejstřík). Kromě toho se tam setkáváme s hojnými technickými termíny tureckými, bulharskými, řeckými a jinými, které se vztahují ponejvíce k výrobě, ke zdanění, k finančním věcem a pod. Spousta drobných údajů se dotýká poměrů náboženských, národnostních a sociálních, otázek denního života obyvatelstva, jeho zaměstnání, bída i bohatství, lidu městského i venkovského, jeho povahy, vzhledu, folkloru a j.

Z podaného přehledu, který ovšem nevystihuje veškeré bohatství nashromážděného materiálu, lze si přece jen učiniti jakousi představu o rázu, obsahu a hodnotě třetího Michovova *Příspěvku* k dějinám obchodu Bulharska a Turecka v 19. století, který značně rozšířil a zpestřil podobný materiál prvních dvou svazků. Akad. Michov hodlá vydat ještě další svazky s prameny anglickými a italskými, čímž celé dílo nabude žádoucí úplnosti, aspoň pokud jde o hlavní pramenný materiál západoevropský. Vděčným úkolem mladších badatelů bude postarat se o sebrání a vydání dosud

nedotčených pramenů ruských. V předmluvě k třetímu svazku obrací se k nim Michov a vybízí je, aby pokračovali v dílu jím započatém: »Nous nous permettons de nous adresser à la jeune génération de chercheurs, en les conviant à orienter leur attention vers les abondantes sources russes qui sont malheureusement demeurées jusqu'à ce jour un champ tout à fait inexploré et qui recèlent cependant des trésors insoupçonnés sur notre passé. Nos longues recherches préalables dans les bibliothèques de Sofia, de Paris et de Londres nous ont confirmé l'existence de tels trésors et nous ont convaincu qu'il n'est possible de les examiner et utiliser pleinement que sur place — dans les bibliothèques de l'URSS. On peut assurer tous ceux qui voudraient bien se consacrer à cette tâche qu'ils seront abondamment récompensés de l'effort, de la persévérance et du zèle qu'elle pourrait leur demander.«

Všechny tři svazky, o nichž jsme tu pojednali, jsou opatřeny podrobnými ukazateli jmen, míst a obchodního zboží.⁹

Vedle svého významu jako sbírky cenných pramenů k dějinám bulharského a tureckého obchodu¹⁰ jsou všechny prozatím vyšlé svazky důležité i v tom, že jednak přímo poskytují bibliografii dotčeného oboru, jednak naznačují příštím pracovníkům, kam nutno orientovat příslušné bádání. Michov položil pevný základ heuristický.

Úhrnem lze říci, že pramenný materiál, nashromážděný v uvedených *Příspěvcích*, umožňuje přímý pohled do hospodářských poměrů v rozsáhlé oblasti dolního Podunají, západního Černomoří, balkánského vnitrozemí, Egeje, ba i Levanty; výběr materiálu se soustřeďuje ovšem především na území bulharské. Materiál podává obraz hospodářského života, zejména zemědělství, průmyslové výroby, obchodu a dopravy v oblasti, která se stala územní základnou, na níž se střetaly hospodářsko-politicko-mocenské zájmy velmocí v době t. zv. východní otázky, především v 19. století. Je přirozené, že si zpravodajové všímali i mnohých jiných projevů ze života místního obyvatelstva a tím poskytli spoustu zajímavých údajů, jež v domácích pramenech nejsou zachyceny, ať už jde o otázky národnostní, o způsob života v městech a na venkově, o folklor, ať o počet obyvatelstva nebo o topografii a pod. Není pochyby o tom, že až tento bohatý materiál bude rozmnožen o další svazky s novými prameny, pečlivě vybranými z ostatních diplomatických a různých jiných úředních a poloúředních relací od ruských, italských a jiných autorů, kteří působili na území osmanské říše, mnohé otázky z dějin jihovýchodní Evropy budou moci být daleko úspěšněji, spolehlivěji a objektivněji probádány a objasněny. A jde tu právě o otázky, které souvisí s postupujícím rozkladem feudalismu a současně s růstem i pronikáním kapitalistických prvků nejen na území někdejší osmanské říše, ale i ve státech postupně se vymaňujících z turecké nadvlády.¹¹

Jak vyplývá z úvodních slov rektora Barova, dosavadní práce Michovovy byly plně oceněny i na nejvyšších vládních místech a právě zásluhou skutečného zájmu zesnulého J. Dimitrova o ně bylo možno začít s tiskem třetího svazku *Příspěvků*. Dodejme ještě, že akad. Michovovi byla za jeho životní dílo udělena velická cena »Jiří Dimitrov« a že bylo kompetentními činiteli rozhodnuto pokračovat ve vydávání všeho materiálu, jež akad. Michov nashromáždil za svého dlouholetého bádání.¹² *Josef Kabrda.*

P o z n á m k y

¹ Otázka marxistické periodisace bulharských dějin byla probírána na poradách bulharských historiků o stavu a úkolech bulharské historické vědy, které se konaly v Sofii na jaře 1948. Podrobný referát o těchto poradách je uveřejněn v časopise *Исторически преглед* (IV. Sofie, 1948, p. 596—605). Viz také naši stať *Nové úkoly bulharské historické vědy* v časopise Matice moravské, LXXI/1—2, 1952, p. 130—140.

Otázka periodisace bulharských dějin nejnověji byla projednávána na první vnitřní diskusi Ústavu bulharských dějin (při Bulharské akademii věd) na podzim 1950. Zprávu o průběhu diskuse přineslo jednak první číslo sborníku, vydávaného *Уставем*, *Известия на Института за българска история* (Sofie, 1951, p. 360—376), jednak *Исторически преглед* (VII, 1951, p. 553—556). Viz ČMM, LXXI/3—4, p. 393—394, pozn.

K periodisaci a ke charakteristice tureckého feudalismu: E. A. БЕЛЈЕВ. Периодизация средновековой истории Турции. (Известия АН СССР. Серия истории и философии. Т. IV, № 1, Москва, 1947.) — А. С. ТВЕРИТИНОВА. Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции. (АН СССР. Институт востоковедения. Т. XXXVIII. Москва — Ленинград, 1946.) — Бр. БУРБЕВ. О Војнуцима са освртом на развој турског феодализма и на питање босанског агалука. (Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu. Nova serija 1947. Društvene nauke, sv. II, p. 75—137.) — HAMID HADŽIBEGIĆ. Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII. stoljeću. (Glasnik zemalj. muzeja u Sarajevu. II, 1947, p. 139 až 205.) — Бр. БУРБЕВ. О утицају турске владавине на развитак наших народа. (Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине. II. Сарајево, 1950, p. 19—82.) — Б. ЦВЕТКОВА. Поземелните отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII век. (Исторически преглед. VII. София, 1950, p. 158—192.) — Б. ЦВЕТКОВА. Характерни черти на османския феодализъм в българските земи. (Исторически преглед. VII. 1951, p. 380—392.) — Ж. НАТАН. Икономическа история на България. София, 1949. — Ж. НАТАН. Марксистко-ленинското учение за обществено-икономическите формации. София, 1949, p. 230—289 (трето изд.).

² O období rozkladu tureckého feudalismu (v Bulharsku) viz Natanův spis, uvedený v předchozí poznámce na konci (p. 254—289).

³ Viz bibliografii v dílech: Д. КОСЕВ. Лекции по нова българска история. София, 1951, p. 291—327. — Ж. НАТАН. Българското възраждане. София, 1947 (второ изд.). Český překlad tohoto spisu vyšel v Praze 1950 (Jakub Nathan, *Bulharské obrození*).

⁴ K tomu srov. hojně knihopisné údaje ve spise: В. МИКОВ: Извори за историята и географията на нашите градове и села. София, 1935, p. 6—25.

⁵ O četných relacích cizinců, kteří v 18. a 19. století navštívili bulharské území, viz příslušný bibliografický záznam v znamenitých pracích N. V. Michova: *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie. I—IV*. Sofia, 1914 až 1934. — *La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et au XIXe siècles. Recherches bibliographico-statistiques. I—IV*. Sofia, 1915—1935. — *Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes*. Sofia, 1929. — *La Bulgarie et son peuple d'après les témoignages étrangers*. Lausanne, 1918. — *Bibliographie des articles de périodiques allemands, anglais, français et italiens sur la Turquie et la Bulgarie*. Sofia, 1938. K tomu lze připojit ještě pěknou práci M. LEO: *La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane. Tels que les ont vus les voyageurs anglo-saxons (1586—1878)*. Sofia, 1949.

⁶ O dějinách osmanské říše existuje obrovská literatura. Pokud jde o západoevropskou literaturu, Michovovy *Sources bibliographiques* jsou výtečnou pomůckou. Základní údaje bibliografické k tureckým dějinám jsou uvedeny v díle: J. SAUVAGET, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*. Paris, 1943, p. 164 až 178.

⁷ J. KABRDA. *Bibliografické pomůcky k dějinám jihovýchodní Evropy a Blízkého Východu*. (ČČH, roč. I, 1947—1949. Díl II. Praha, 1949, p. 103—128).

Při této příležitosti nutno připomenouti, že redakce ČČH bez vědomí autora zkrátila stať (již v korektuře) téměř o polovici jejího obsahu. Místy byly provedeny škrty nešetrně, zejména od str. 125.

⁸ Podrobný referát o této nové knize akad. Michova vyjde v ČMM.

⁹ V 3. knížce časopisu *Исторически преглед* (roč. IX., 1953, p. 311—331) je uveřejněn podrobný rozbor uvedených tří spisů akad. Michova (z pera prof. T. Vladigerova).

¹⁰ Je to dobře patrné na př. ze stati prof. Chr. Gandeva, *Търговската обмена на Европа с българските земи през XVIII. и началото на XIX. век*, uveřejněné v *Ročence (Годишник) solijské university, historicko-filosofické fakulty* (XL, 1942/43, pp. 36) a zčásti založené právě na rakouských konsulačních relacích, jež Michov přetiskl ve svém druhém svazku *Příspěoků*.

¹¹ V souvislosti s materiálem, s nímž jsme se právě zhruba seznámili a pro úplnost připojujeme zde ještě několik slov o dvou starších Michovových pracích, a to: *La Bulgarie et son peuple d'après les témoignages étrangers. I. Extraits des publications françaises*. Lausanne, 1918, 8°, 256 p. — *Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes. II. Werke in deutscher Sprache*, Sofia, 1929, 8°, 374 p.

V první knize akad. Michov shromáždil asi sto *témoignages*, vztahujících se časově na dobu v l. 1790—1917. Pocházejí většinou od francouzských autorů, zbytek pak od autorů cizích, ale pišících francouzsky. Kromě prvých dvou výňatků spadajících do konce 18. stol., a kromě několika úryvků z poč. 20. stol., patří texty podle svého původu výhradně do 19. století. Autoři, vesměs z řad intelektuálů, věnují mnoho místa otázkám národnostním, zejména sporným poměrům makedonským. Je tu ovšem roztroušeno i hojně zpráv zeměpisných, místopisných, folkloristických, dále »svědectví« o poměrech sociálních, hospodářských, církevních a pod.

V druhé knize akad. Michov nahromadil zase spoustu výpisků z literární tvorby německé. Zde je už materiálu mnohem více, je i časově rozlehlejší, neboť počíná již od 2. pol. 16. stol., nepočítáme-li jediného autora z počátku 15. století (Schiltbergera). Starší publikace, převážně poznámky z cest, popisují úsek cesty Bulharskem ve směru Bělehrad—Cařihrad. Všimají si krajiny, lidí, zaměstnání a povahy Bulharů, náboženství, rázu měst a j., připojeny jsou i dějepisné a místopisné poznámky. Nejvíce textů pochází ovšem z 19. století. Materiál je velmi pestrý: týká se ethnografie, folkloru, poměrů hospodářských, sociálních a kulturních, života na venkově, turecké správy, daňového systému, dále poměrů jazykových na Balkáně, Bulharů v Bessarabii a v Banátě, poměrů zeměpisných a přírodních, národních hnutí a pod.; mluví se tam o bulharských ženách, srovnávají se balkánské národy, posuzuje se mezinárodní postavení Bulharů a j. Mnohé texty jsou velmi zajímavé a poučné, jiné zase podávají jen prostý popis.

K oběma svazkům jsou připojeny bibliografické přehledy excerpovaných děl. V čele textů bývají krátké zmínky o autorech.

Obě díla mají význam především pro Bulhary. Pokud však pojednávají o poměrech v Bulharsku v turecké době, mohou posloužit do jisté míry jako užitečný *srovnávací* materiál i pro poměry v ostatních částech evropského Turecka. Protože jde vesměs o výňatky z větších děl, a to o výňatky omezené hlavně na Bulharsko, texty přímo vybízejí, aby byly podobné výpisky pořízeny a samostatně vydány i o ostatních balkánských územích a národech. Je důležité, aby byl takto historikům zpřístupněn *původní* text, neboť překlady, pokud byly učiněny tu a tam na Balkáně, na př. ze starých cestopisů, nevzbuzují vždy plnou důvěru.

¹² Budiž zde připojeno několik životopisných dat o akad. Michovovi, o jehož stěžejních pracích jsme pojednali jednak v tomto článku, jednak ve stati, uveřejněné v ČCH (roč. L, 1949, str. 103—128).

Zakladatel vědecko bibliografického studia v Bulharsku, vynikající bulharský bibliograf a učenec, akademik Nikola Vasilev Michov narodil se r. 1877 v Gabrovu. Po gymnasijských studiích se věnoval studiu sociálních věd v Ženevě a v Bruselu a tam také dosáhl doktorátu. Za svých studentských let byl pod silným vlivem svého staršího, předčasně zesnulého bratra, dr. Michaila V. Michova, jednoho z prvých socialistů v Bulharsku. Po návratu z ciziny a vykonání vojenské služby působil na počátku tohoto století nějaký čas jako gymnasijský profesor, statistický úředník a nakonec jako náměstek ředitele Národní knihovny v Sofii. Jako důstojník se zúčastnil první světové války. Po válce sloužil nějaký čas u varněnské obchodně-průmyslové komory a pak odešel do penze. Téměř třicet posledních let, z nichž hodně času strávil studiem v zahraničních knihovnách, oddal se výhradně bibliografickému bádání jako skromný, tichý, avšak úžasně pilný a plodný vědecký pracovník. V poslední době byl zvolen členem Bulharské akademie věd.

Jeho literární činnost je rozsáhlá: řada knih, statí a recenzí. Hlavní jeho zájem platí bibliografii, v níž si získal zvucné jméno nejen doma, ale i za hranicemi. Jeho výborná a nanejvýš užitečná bibliografická díla zajistila mu trvalou zásluhu. Vedle toho se však zasloužil i o popularisaci věd (zejména dějin věd) v Bulharsku. Napsal řadu popularisačních prací z různých vědních oborů. Ve vzorných recenzích hospodářských publikací projevil se jako dobrý znalec hospodářské vědy. Jeho zásluha tkví však zvláště také v tom, že účinně přispěl k vytvoření mladých bibliografických kádrů v Bulharsku; je tvůrcem celé bibliografické školy.

Akad. Michov slavil před šesti lety sedmdesáté narozeniny. Dnes už má za sebou padesátiletou vědeckou práci. V četných člancích, vyšlých v bulharském tisku při jeho jubileu a hodnotících jeho dosavadní životní dílo a vědecké zásluhy, oceňuje se jako »jeden současný encyklopedista«, »člověk, spisovatel, umělec, estét«, »patriarcha bulharské bibliografie«, »bulharský Erasmus« a pod. Přes svůj pokročilý věk akad. Michov pracuje dále a připravuje k vydání další svá bibliografická a hospodářsko historická díla.

V r. 1948 Bulharský bibliografický ústav vydal zvláštní sborník na počest akad. Michova. Na straně IX—XIV je uvedena plná bibliografie jeho prací.